

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

**Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα.
(Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή -
εθνολογική προέλευση - παράγοντες
εξελληνισμού)**

Ιωάννης Τουλουμάκος

doi: [10.12681/makedonika.160](https://doi.org/10.12681/makedonika.160)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουλουμάκος Ι. (1992). Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή - εθνολογική προέλευση - παράγοντες εξελληνισμού). *Μακεδονικά*, 28, 517-528.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.160>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Φ. Μ α λ ι γ κ ο ύ δ η, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Έλλάδα. (Οικονομική οργάνωση-πολιτειακή δομή-έθνολογική προέλευση-παράγοντες εξέλληνισμού). Θεσσαλονίκη, Έκδόσεις Βάνιας, 1988, 131 σελ., 1 χάρτης.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 7-12) ο συγγρ. αναφέρει και σχολιάζει πολύ σύντομα όσο και επικριτικά τις τρεις «σχολές» της «νεότερης ιστοριογραφίας», οι οποίες ασχολούνται με το «ιστορικό φαινόμενο Σλάβοι και Βυζάντιο»: 'Η πρώτη έχει ως άφετηρία της τις απόψεις του Φαλμεράτερ· η δεύτερη «πασχίζει, αγνοώντας την μακράνιση συμβίωση Έλλήνων και Σλάβων, να ανακαλύψει την ελληνική συνέχεια στην επιβίωση "άρχαιοελληνικών" έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό της ελληνικής υπαίθρου». Τέλος τούς έρευνητές της τρίτης «άπασχολεί κυρίως το πρόβλημα, πώς—αγνοώντας τις μαρτυρίες των πηγών και πολλές φορές παραχαράσσοντάς τες— να "τεκμηριώσουν" απόψεις που δέν χρησιμεύουν παρά στο να ένισχύουν την δική τους εθνικιστική αυταρέσκεια» (σελ. 10). 'Ο συγγρ. δέν άκολουθεί φυσικά καμία από τις τρεις. 'Αφήνοντας τό έρώτημα «πώς και με ποιό τρόπο ο άρχαίος κόσμος επιβίωσε στην βυζαντινή διάνοηση και γραμματεία» (sic) «στους ειδικούς», ασχολείται με τις σχέσεις Έλλήνων και Σλάβων στο πλαίσιο του «κόσμου της άγροτικής καλύβας», τόν όποιο και τά δύο αυτά έθνολογικά στοιχεία (κατά τόν συγγρ.) άποτελούσαν. Και τό κάνει, παραμερίζοντας τις άφηγηματικές πηγές, που μιλούν για «συρράξεις και επιδρομές» των Σλάβων και βασιζόμενος στα «ύλικά», κυρίως όμως τά «γλωσσικά κατάλοιπα». Σκοπός του είναι να δείξη την «βαθμιαία ειρηνική διείσδυση ένός πολυάριθμου έθνολογικού στοιχείου», δηλ. των Σλάβων, στην Έλλάδα με γνώμονα τούς στίχους του R. Kipling με τούς όποιους κλείνει την Εισαγωγή:

«Μά σάν διαβείς τή θάλασσα
άντι τόν κοντινό δρομάκο
μπορεί (για σκέψου!) να σου φανεί στο τέλος τό 'Εμείς
σάν κάτι όχι πιά ξεχωρο άπ' τό 'Εκείνοι!» (σ. 12, 19).

Τά δύο έθνολογικά στοιχεία, ελληνικό και σλαβικό, δέν συνδέονται όμως μόνο με τά κοινά στοιχεία του «κόσμου της άγροτικής καλύβας». Καθοριστική σημασία έχει κατά τόν συγγρ. «η ανταγωνιστική σχέση άνάμεσα στους δύο κόσμους», ή όποια «ύπάρχει στο Βυζάντιο, τό κατ' έξοχήν κράτος της εποχής εκείνης» δηλαδή, τόν «κόσμο του παλατιού» (τόν φορέα της κεντρικής εξουσίας και την κορυφή της κοινωνικής και οικονομικής πυραμίδας) και τόν «κόσμο της άγροτικής καλύβας» («τόν παραγωγόν της Βυζαντινής έπαρχίας κατά την χρονική στιγμή που ό μεσαιωνικός Έλληνισμός και οι Σλάβοι συναντιούνται για πρώτη φορά», δηλ. «γύρω στα τέλη της 3ης δεκαετίας του δύο αιώνα» και μάλιστα «σε πλήρη ανάπτυξη») (σελ. 8).

Παρέθεσα έν έκτάσει τις εισαγωγικές αυτές τοποθετήσεις του συγγρ. για να γίνουν φανερές οι τρεις έντελώς αυθαίρετες άφαιρέσεις που κάνει:

—'Η πρώτη άφαιρέση έγκειται στον πλήρη παραμερισμό των άφηγηματικών πηγών, έπειδή, όπως άφήνει ό ίδιος να έννοηθί, αυτές δέν ταιριάζουν στο σχήμα της ειρηνικής

συμβίωσης τών «παραγωγών», Σλάβων και Έλλήνων, ή οποία ειρηνική συμβίωση κατά την γνώμη του υπήρχε στο πλαίσιο του «κόσμου της άγροτικής καλύβας».

—Η δεύτερη στήν προπόθεση του συνεπάγεται τὸ τὸλάχιστον προβληματικὸ σχῆμα «κόσμος τοῦ παλατιοῦ» ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, «κόσμος τῆς ἀγροτικῆς καλύβας» ἀπὸ τὴν ἄλλη) ὅτι μεταξὺ τῆς «βάσης» καὶ τῆς «κορυφῆς» τῆς πυραμίδας, ὅπως ὁ συγγρ. τίς φαντάζεται στὸν ἑλληνικὸ μεσαιωνικὸ κόσμο, δὲν ὑπάρχουν κοινὰ πνευματικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα—στοιχεῖα ποῦ θὰ ἔνωαν τοὺς «παραγωγούς» (οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ παράδοση) μὲ τοὺς προφωμένους τοῦ κόσμου τοῦ παλατιοῦ πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο μὲ τοὺς Σλάβους παραγωγούς, οἱ ὁποῖοι ἔμεναν σὲ παρόμοιες «καλύβες», εἶχαν ὁμως ἄλλη ἢ (ὕποτυπῶδη) πολιτιστικὴ παράδοση.

—Ἡ τρίτη, ἐξ ἴσου ἀθάιρετη ἀφαίρεση, ἐκφράζεται μὲ τὴν κατηγορηματικὴ δήλωση, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιβίωσης «ἀρχαιοελληνικῶν» ἐθίμων καὶ δοξασιῶν στὸν πληθυσμὸ τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τὴν νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία (τὰ εἰσαγωγικὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγρ.), εἶναι «ματαιοπονίαν», ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὴν ἀνάζητησι κατηγοριῶν ποῦ εἶναι ὑπερβατικὲς γιὰ τὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον» ἐνὸς «προφορικῶς πολιτισμοῦ», ὅπως ἦταν ὁ πολιτισμὸς τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας» (βλ. σελ. 10 / 11). Ἀντιθέτως ὁ συγγρ. συνιστᾷ καὶ ἐπιχειρεῖ τὴν ἔρευνα τῶν καταλοίπων ἀπὸ παλαιᾶς σλαβικῆς παγανιστικῆς δοξασίης σὲ παραδόσεις ποῦ ἐπιχωριάζουν σὲ «πολλὰς» περιοχὲς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος καὶ ἀποτελοῦν γιὰ τὸν σημερινὸ ἀντικειμενικὸ παρατηρητὴ μιὰ πολὺτιμη πηγὴ¹. Γιὰ τὸν ἰσχυρισμὸ δὲν ὑπάρχει ἡ (αὐτόνοη) τεκμηρίωση. Τὸ μόνον παράδειγμα, ποῦ δίνεται (σὲ ἄλλη μελέτη), οὔτε πολὺ πειστικὸ εἶναι, οὔτε φυσικὰ ἐπαρκές².

1. Βλ. τοῦ Ἰ δ ι ο υ : «Ἐκφάνσεις τῆς ἑλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητος κατὰ τὸν Μεσαιῶνα», Θεσσαλονίκη 1990. (Ἑλληνικὴ ἀπόδοση καὶ βουλγαρικὸ πρωτότυπο τῆς διάλεξης ποῦ δόθηκε τὴν 1η Δεκεμβρίου 1989 στὴν Σόφια, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀπονομῆς στὸν συγγραφέα τοῦ τιμητικοῦ μεταλλίου «Κυανὴ ταινία» τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας), σελ. 12: «Μιὰ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα πλευρὰ τοῦ θέματος αὐτοῦ» (ποῦ ἀφορᾷ τὴν ἑλληνοσλαβικὴ «καθημερινότητα»), παρατηρεῖ ὁ συγγρ. προηγουμένως, «εἶναι ὁ θρησκευτικὸς συγκριτισμὸς» (sic!), «ποῦ ὑπάρχει στίς δυτικὲς ἐπαρχίαις τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, στὴν μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα, μιὰ περιοχὴ, ὅπου συνυπάρχουν οἱ ἑλληνικοὶ μὲ τοὺς σλαβικοὺς γλωσσικοὺς φορεῖς ἀπὸ τὸν 7ο αἰ.». Γιὰ τίς θέσεις τοῦ συγγρ. στὴν διάλεξη αὐτὴ βλ. παρακάτω, σ. 528, σημ. 2.

2. Στὴν ἀνωτέρω διάλεξη ὁ συγγρ. παραπέμπει (βλ. σελ. 13, σημ. 13) στὴν μελέτη τοῦ «Aspects of Early Slavic Paganism. The evidence of Pseudo-Kaisarios», ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Μ. Α. Anastos (βλ. βιβλιογραφία, σελ. 27). Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ σ' αὐτὴν θὰ κἀν ἰσόγειο λόγο γιὰ τὰ λεγόμενα «μερδάκια», τὰ δαιμόνια ποῦ ἀπαντοῦν σὲ σλαβικῆς (κατὰ τὸν συγγρ.) προελεύσεως παραδόσεις τοῦ χωριοῦ τῆς Γορτυνίας Ζυγοβίσι (βλ. τοῦ Ἰ δ ι ο υ : Frühe slavishe Elemente im Namensgut Griechenlands, στὸν τόμο: «Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Südosteuropas Jahrbuch, τ. 17, 1989, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Β. Hänsel, Μόναχο / Βερολίνο, σ. 59). Στὴν μελέτη αὐτὴ ἡ συσχέτιση τῆς λ. «μερδάκια» μὲ τὸ σλαβικὸ «smbrdb» (= αὐτὸς ποῦ προκαλεῖ φόβο) παρουσιάζεται ἀπλῶς ὡς πιθανὴ (wahrscheinlich). Στὸ βιβλίο τοῦ Δ. Ζακυνθοῦ «Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι», Ἀθήνα 1945 (ποῦ ἐλάχιστα ἢ καθόλου λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του ὁ συγγρ.) ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τῶν σλαβικῆς προελεύσεως λέξεων ποῦ ὑπάρχουν στὴν Νέα Ἑλληνικὴ (συνολικὰ 257) μόνον τρεῖς δηλώνουν δεισιδαιμονίης (ὄπ.π., σελ. 70-71).

Οι αφαιρέσεις αυτές, ιδιαίτερα ή τελευταία με τὰ μεθοδολογικά σφάλματα πού συνεπάγεται, αποτελούν τὴν πρώτη αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγράφη ἡ παρούσα βιβλιοκρισία. Ἡ δευτέρα — καὶ σπουδαιότερη — εἶναι μιὰ δυσεξηγήτη ἀσυνέπεια, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀπόψεων πού διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες ἢ διαλέξεις, τοῦ ἴδιου συγγρ. Θὰ παρουσιάσω τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ μόνο, ἀντιπαραβάλλοντάς τὰ σχετικὰ παραθέματα, δὲν θὰ τὴν ἐρμηνεύσω.

Ι. Παρατηρήσεις μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα

Τὰ μεθοδολογικά σφάλματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἐμφανῆ καὶ στὸν μὴ ἐιδικὸ ἀναγνώστη, ἔχουν δὲ (ἐν μέρει) ἐπισημανθῆ στὴν βιβλιοκρισία τοῦ Sergei Ivanov (Μόσχα), πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Byzantinoslavica* (τ. 50, 1989, σελ. 81-83). Τὰ ἀναφέρω μὲ τὴν συνομία πού μοῦ ἐπιβάλλει ὁ χῶρος.

1. Ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγροτικῆς τεχνικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Σλάβων ἐπηλύδων, δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες μποροῦσαν νὰ βασίζονται σὲ πείρα αἰῶνων, ὅπως καὶ στὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀγρότες παρέλαβαν τὸ πρωτόγονο γεωργικὸ ἐργαλεῖο τῶν Σλάβων «σβάρνα» (ἐνῶ διέθεταν ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἄλλο, προφανῶς τελειότερο, τὸν λεγόμενον «βωλοκόπο») δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ «σβάρνα» ἀναποκρινόταν περισσότερο στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ τοῦ γηγενοῦς «Γραικοῦ ἀγρότη» (βλ. σελ. 26), ἀλλὰ ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σὲ οἰκονομικὴ καθυστέρηση, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τότε πού διεκόπησαν οἱ δεσμοὶ τῶν χωριῶν μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς καὶ αὐτὸ συνέβη ἐξ αἰτίας τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν¹. Τὸ νὰ λέγεται ἐπομένως ἀπὸ τὸν συγγρ. ὅτι «ἡ διαφορά ἀνάμεσα στοὺς νεοφερμένους καὶ τοὺς ντόπιους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν τόσο τεράστια» (σελ. 23) (sic!) καὶ λίγο παρακάτω (μολονότι ἐπισημαίνεται ἡ «ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν δεδομένων») ὅτι ὁ «Σλάβος ἀγρότης καλλιεργεῖ τὴ γῆ του μὲ τὰ ἴδια περίπου ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ "Γραικός", "ὁ ἑλληνόφωνος"» (σελ. 24) καὶ ἄστοχο εἶναι καὶ παραπλανητικὸ.

2. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. (πού ἔχει καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ βιβλίο) γιὰ τὴν «ἀντικειμενικὴ ἀντίθεση» τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας» πρὸς τὸν «κόσμο τοῦ παλατιοῦ» στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ θέση του, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸν ἐκτός τοῦ «κόσμου τοῦ παλατιοῦ» πληθυσμὸ ἀποτελεῖ «ματαιοπονία», εἶναι ἐξ ἴσου ριζικὰ ἐσφαλμένες: Ὁ Ἰβάνωφ παραπέμπει σὲ μαρτυρία τοῦ Συνεσίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἄπλοι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του μιλοῦσαν γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ὀδυσσεά καὶ πίστευαν ὅτι ζοῦσαν ἀκόμη². Στὸ παράδειγμα αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἀπὸ

1. Ivanov, ὁπ.π., σελ. 82: «The primitive tool of the newcomers could hardly have any advantage over the professionally made iron-teeth harrow. It had to be adopted since the village ties with professional production centres had been broken. And this happened because of the Slavic invasions. The fact that the Greeks borrowed the Slavic word σβάρνα stands as a symbol of decline and not of a harmonious merging».

2. PG 66, 1550 (288): «Ἄλλ' εἰσὶ τινες ἐν ἡμῖν, οἱ μέχρι καὶ νῦν Ἀγαμέμνονα κρατεῖν ἤγναι τὸν Ἀτρεΐδην, τὸν ἐπὶ Τροίαν, τὸν μάλα καλὸν τε καὶ ἀγαθόν. Τοῦτο γὰρ παιδιόθεν ἡμῖν ὡς βασιλικὸν παραδέδοται τοῦνομα. Καὶ Ὀδυσσεά τινά φίλον αὐτοῦ ὀνομάζουσι οἱ χριστοὶ βουκόλοι, φαλακρὸν μὲν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δεινὸν ὀμίλησαι πρᾶγμασι, καὶ πόρον ἐν ἀμηχανίᾳ εὐρεῖν. Ἀμέλει γελῶσιν, ὅταν περὶ αὐτοῦ λέγῳσιν, ἠγούμενοι πέρσιν ἐκετευφῶσθαι τὸν Κύκλωπα».

μεταγενέστερες πηγές¹.

3. Παράλειψη ή, το χειρότερο, άποσιώπηση στοιχείων διαπιστώνει όμως ο άναγνώστης και στην (πολύ σύντομη) έρμηνεία που δίνεται στο βιβλίο για τις «μεμονωμένες και πρόσκαιρες εξεγέρσεις των Σλάβων» κατά τόν 8ο και 9ο αί. Τά αίτια τών εξεγέρσεων αυτών άναγονται σε οικονομικούς παράγοντες, δηλ. την άρνηση πληρωμής φόρων, όπως συνέβαινε με «παρόμοιες εξεγέρσεις του άγροτικού πληθυσμού που είναι συνηθέστατο φαινόμενο στο Βυζάντιο και δέν περιορίζεται φυσικά μόνο στους σλαβόφωνους ύπηκόους τής βυζαντινής κεντρικής εξουσίας» (σ.46). Οί εξεγέρσεις αυτές δέν άναφέρονται: ο συγγρ. παραπέμπει μόνο στην (καθαρά) γλωσσολογική έργασία του «Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands» 1981. Έξ άλλου άπορρίπτει τήν άποψη τής V. Türkova-Zaimova, ή όποια, όπως γράφει ο ίδιος, άποδίδει τις εξεγέρσεις τών Σλάβων στην θέλησή τους να διατηρήσουν τήν άυτονομία τους (βλ. σελ. 46,115, σημ. 39). Γι' αυτόν τόν λόγο, αλλά κυρίως έπειδή ο τίτλος του βιβλίου του («Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα») τό έπιβάλλει, θά έπρεπε να άναφερθί έκτενέστερα σ' αυτές τις εξεγέρσεις (π.χ. τών Σλάβων τής Άχαΐας και τής περιοχής τής Θεσσαλονίκης), όπως κάνουν Ιστορικοί άκόμη και σε γενικά έργα. Άπό τήν περιγραφή τών λεηλασιών και τών άλλων βιαιοτήτων που διέπραξαν, ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο (βλ. π.χ. G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, Μόναχο 1963, σελ. 161, σημ. 3-4, όπου και οί πηγές), και τής σκληρής προσπάθειας τών Βυζαντινών να καταστείλουν τις εξεγέρσεις αυτές (βλ. Ostrogorsky, όπ.π.) ο άναγνώστης θά άπεκόμιζε κάποια διαφορετική και πληνίστερη πρός τήν Ιστορική πραγματική εικόνα. Τό έδάφιο που παραθέτει ο Ίβάνωφ είναι άρκετά ένδεικτικό: Κατά τήν έξεγερσή τους στην Πελοπόννησο τό 805, οί Σλάβοι λεηλάτησαν, όπως άναφέρει ο Πορφυρογέννητος, πρώτα τά σπίτια τών Έλλήνων γειτόνων τους². Σε άλλη μελέτη του («Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule von Ochrid») ο συγγρ. διατυπώνει τήν ίδια θέση, χαρακτηρίζοντας τις εξεγέρσεις αυτές ως «kurze Episoden». [Άξιοσημείωτο είναι ότι ή μελέτη αυτή δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (τ. 1, VIII, σελ. 80)]. Λάθος, που διαπιστώνει και ο άπλόος άναγνώστης, είναι έξ άλλου τό να χαρακτηρίζεται ή «πολιτειακή όργάνωση τής σλαβικής κοινωνίας γύρω στά τέλη του 6ου αί.» ως «άκέφαλη» (βλ. σελ. 42, 45, 48)³.

1. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, τ. VI, 1955, σ. λ. 310 ('Ιάσων-Άργοναυτες' για τήν διάδοση του σχετικού μύθου στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο βλ. έπίσης σελ. 327). Ί. Θ. Κακριδής, Οί άρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, Άθήνα 1978, σελ. 83 κ.έξ., άρ. 97 ('Ηρακλής), 101 ('Άριστομένης). Ίκανοποιητική συλλογή και έρευνα αυτών τών παραδόσεων, τήν άναγκαιότητα τής όποίας είχε έπισημάνει ο Κουκουλέ (όπ. π., σελ. 295), έξ όσων γνωρίζω δέν ύπάρχει άκόμη.

2. De admin. Imperio, κεφ. 49: «καί ούτοι (δηλ. οί Σκλαβηνοί) έν τῷ θέματι όντες Πελοποννήσου άπόστασιν έννοήσαντες πρώτον μέν τών τών γειτόνων οίκιας τών Γραικών έξεπόρθουν και είς άρπαγήν ένίθεντο». Πρβλ. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins κ.ά., De administrando Imperio, Vol. II, Commentary, London 1962, σελ. 183, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

3. Τό λάθος σημειώνεται με έμφαση άπό τόν Ιβανov (όπ. π., σελ. 82): «This definition is hardly applicable to the Slavic tribes in Macedonia who readily admitted numerous defectors from Thessaloniki». Τά γραφόμενα άπό τόν συγγρ. για ένα άπό τά φθλα αυτά (τούς

4. Με πολύ λίγα, και μάλιστα όχι απολύτως ακριβή στοιχεία (τά οποία παίρνει από εργασίες άλλου έρευνητή)¹ εργάζεται ο συγγραφέας για να δείξει τον «εξελληνισμό» των Σλάβων και τους «παράγοντες στους οποίους οφειλόταν». Τα στοιχεία αυτά είναι: Ένας άριθμός «φορέων του ίδιου ονόματος» (δηλ. Ρενδάκιος), συνολικά 17, που μαρτυρείται (κατά τα γραφόμενα στο βιβλίο) σε διάφορες περιοχές της Ελλάδος: Ένας το έτος 718, ένας στο 865, ο τρίτος στο 920, ο τέταρτος το 967, ο πέμπτος το τελευταίο τέταρτο του 10ου αιώνα, ο έκτος (úp' άριθ. 12) στο β' μισό του 9ου αί., έννέα (úp' άρ. 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18) στον 10ο και 11ο αιώνα (τόν ύπ' άρ. 11 ταυτίζει ο εκδότης της σχετικής σφραγίδας με τον ύπ' άρ. 2). Όλοι αυτοί κατείχαν διάφορα αξιώματα στο βυζαντινό κράτος ή ύψηλή κοινωνική θέση. Έξ άλλου ο συγγρ. άναφέρει και κάποιον «πρωτοπαπώ» του 14ου αί.(;) στην Μάνη με το ίδιο όνομα (βλ. «φορέα» ύπ' άρ. 9) και μäs πληροφορεί (στο σχόλιο για τον «φορέα» ύπ' άρ. 10) ότι «τό άρχικό ολαβικό αυτό άνθρωπονύμο βρίσκεται σε χρήση και ως νεοελληνικό πλέον επώνυμο με την μορφή Ροντάκιος, όπως δείχνει τό όνομα κάποιου (άλλου) ιερέα με τό όνομα "Ρωντάκιος Περιοδευτής" σε επιγραφή του έτους 1430 / 31 σε εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής στην Λακωνία» (σελ. 86). "Ότι οι «φορείς» ενός μόνο ονόματος άπό διάφορες περιοχές και εποχές μπορούν να θεωρηθούν «μοντέλο» για τον εξελληνισμό τών Σλάβων και μάλιστα για να δειχθή «ο δεύτερος και ο τρίτος παράγοντας» αυτού του εξελληνισμού, δηλ. «ή ένταξη στην βυζαντινή διοικητική ίεραρχία και ή ένταξη στα άνώτερα κοινωνικά στρώματα», όπως οδύποτε δέν είναι πειστικό².

Δρουγουβίτες) είναι άρετά ένδεικτικά για την σύγχυση έννοιών που χαρακτηρίζει τό βιβλίο. Βλ. σελ. 48:

«Οι πηγές μας επιτρέπουν ακόμα να παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία ένταξη ενός συγκεκριμένου σλαβικού φύλου στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα και να αναπλάσουμε έτσι ένα "μοντέλο" της αελεύσης πολιτειακής εξέλιξης τών Σλάβων της Ελλάδος από την αρχική άκέφαλη πολιτειακή οργάνωση έως την πλήρη διοικητική του ενσωμάτωση στο Βυζάντιο, μια ενσωμάτωση που θα καταλήξει στην *εθνολογική τους αφομοίωση*...

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα από τα φύλα τα οποία, υπό την διοίκηση ενός αβαρικής καταγωγής προσώπου (Χάτζων), συμμετέχουν στην πολιορκία της Θεσσαλονίκης κατά το έτος 614 είναι και οι Δρουγουβίτες⁴⁶. Περίπου έξι δεκαετίες αργότερα (676-678) η ίδια πηγή (τα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου») μας παρέχει ορισμένα στοιχεία για την πολιτειακή δομή του σλαβικού αυτού φύλου: Οι Δρουγουβίτες, οι οποίοι φαίνεται ότι έχουν πλέον εγκατασταθεί μόνυμα στις δυτικές περιοχές της Θεσσαλονίκης, διατηρούν την αυτονομία τους από τα υπόλοιπα σλαβικά φύλα κι' έχουν ως επικεφαλής τους περισσότερους από έναν "ρήγες"⁴⁷. Η μαρτυρία αυτή δέν θα πρέπει να κληφθεί ως ένδειξη ότι τό φύλο αυτό ήταν πολυάριθμο⁴⁸, αλλά ως επιβεβαίωση ενός χαρακτηριστικού της πολιτειακής οργάνωσης τών Σλάβων, ότι δηλαδή και στους Δρουγουβίτες (όπως στα σλαβικά φύλα του Δουνάβειος που συναντούμε στον Προκόπιο, Ψευδο-Μαυρικό κ.ά. έναν αιώνα πριν) εξακολουθεί να ισχύει τό καθεστώς της "δημοκρατίας", ή έλλειψη δηλαδή κάθε μοναρχικού θεσμού».

Και με εισαγωγικά ή έννοια «δημοκρατία» δέν έχει καμία σχέση με τό καθεστώς τών «ρηγών» που περιγράφεται προηγουμένως και χαρακτηρίζεται κατά παράδοξο τρόπο ως «άκέφαλο».

1. Ίδιαίτερα του Η. Ditten (Prominente Slaven), Βερολίνο 1983 (άναφέρεται άπό τον συγγρ. στην σελ. 123, σημ. 1 του βιβλίου).

2. Οι πληροφορίες που δίνονται για έναν άπό τούς Ρενδάκιους, τον Σισίννιο (úp' άρ. 1, σελ. 79-80) προκαλούν, άν μή τι άλλο, σύγχυση στον άναγνώστη. Στην σελ. 79

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ δεύτερο «μοντέλο», τὴν συμβίωση δηλ. τῶν Ἑλλήνων κα-
τοίκων τῆς Ἱερισσοῦ καὶ τῶν «Σλάβων Βουλγάρων», ὅπως συνηθίζει νὰ τοὺς ἀποκαλῆ,
μὲ τρόπο ποῦ προκαλεῖ τουλάχιστον σύγχυση¹, ὁ συγγρ. (βλ. σελ. 98). Καὶ στὰ δύο «μον-
τέλα» πρόκειται γιὰ γενικεύσεις μεμονωμένων καὶ μὴ ἐπαρκῶς γνωστῶν δεδομένων. Τέ-
λος ὁ συγγρ. ἀναφέρει καὶ ἓνα τέταρτο ποράγοντα ἐξελληνισμού, τὴν «πολιτιστικὴ ἀφο-
μοίωση» (σελ. 99). Γι' αὐτὴν ὁμως δὲν παραθέτει κανένα στοιχείο². Ἡ παράθεση, κυρίως
ὁμως ὁ κριτικὸς σχολιασμὸς ὄλων τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων στοι-
χείων εἶναι γιὰ τὸν συγγρ. γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο ἀναγκαῖα, ἐπειδὴ δέχεται ὅτι οἱ Ἑλλαδι-
κῆς περιοχῆς ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ Σλάβοι ἦταν προηγουμένως «ἀποδεκατισμένους»
(βλ. π.π.). Ἄν ἦταν πράγματι ἔτσι, ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν πολλῶν Σλάβων ποῦ «γέμισαν»
«μιὰν ἀδεια χώρα» ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλληνες ποῦ εἶχαν μείνει φαίνεται μᾶλλον ἀπίθα-

ἀναφέρονται οἱ δύο «ἐπιτυχεῖς μεσολαβήσεις» τοῦ Σισίνιου Ρενδάκου πρὸς τοὺς Βουλ-
γάρους, ἐκ μέρους τοῦ αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (τὸ 717) καὶ τοῦ ἀντίπαλου του, ἐξόρι-
στου στὴ Θεσσαλονικὴ πρῶην αυτοκράτορα Ἀναστασίου Β'» (τὸ 718) καὶ τονίζεται ὅτι
«δὲν ἦταν τελικὰ ἓνας τυχαῖος ἀπεσταλμένος στοὺς Βουλγάρους. Ἡ σλαβικὴ κατα-
γωγὴ του καὶ ἰδιαίτερα ἡ γνώση τῆς γλώσσας τοῦ σλαβικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὸ
Βουλγαρικὸ κράτος θὰ ἐνίσχυσαν ἀσφαλῶς τὴς διαπραγματευτικῆς του δυνατότητες». Στὴν
σελ. 124, σημ. 6, ὁμως, ὅπου παραπέμπει, ἀναφέρει ὅτι οἱ Βούλγαροι «ἀλλάζοντας στρα-
τόπεδο ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Λέοντα Γ' ἔστειλαν δέσμοι στὸν αυτοκράτορα τὸν
ἀντίπαλό του Ἀναστάσιο καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ μεσολαβητῆ, τοῦ Σισίνιου Ρενδάν-
κη» (sic!).

1. Στὴν σελ. 96 ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι», στὴν σελ. 97 ὡς «Βούλ-
γαροι Σλάβοι», στὴν ἴδια καὶ τὴν ἐπόμενη σελίδα (98) ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι» (πάντοτε
μὲ εἰσαγωγικά), στὴν ἴδια καὶ στὴν ἐπόμενη σελίδα (99) ἀπλῶς ὡς Σλάβοι (τέσσερις
φορὲς), στὴς σελίδες 69 καὶ 73 ὡς Βούλγαροι Σλάβοι χωρὶς εἰσαγωγικά. Ὁ F. Dölger τοὺς
ἀποκαλεῖ καλῶς Σλάβους (βλ. σελ. 90). Στὴν σελ. 116 (σημ. 39) ὁ συγγρ. παραθέτει τὴν
ἀποψη τῆς V. Tjurkova-Zaimova, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος
ἀνῆκαν ἐθνολογικὰ στοὺς «Βούλγαρους Σλάβους»—πρᾶγμα ποῦ ἐπιτρέπει τὸ συμπέ-
ρασμα, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς προσιδιάζει στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία: Στὴν σελ.
117 ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι *communis opinio* στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία εἶναι ὅτι
οἱ Σλάβοι τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος ἀνῆκαν στὸν «βουλγαρικὸ κλάδο», τὴν ὁποία καὶ
ἐπικρίνει. Στὴν διήλεξη ποῦ ἔδωσε στὴν Σόφια (τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989) χαρακτηρίζει
τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἱερισσοῦ «ἀκριβέστερα» ὡς «βουλγαρικὸ» (ὅπ. π., σελ. 13' βλ. παρα-
κάτω, σ. 528, σημ. 2). Βουλγάρους θεωρεῖ ἐπίσης τοὺς Σλάβους τῆς Ἱερισσοῦ στὴν με-
λέτη του «Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule vom
Ochrid» ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinsti-
tutes in Österreich», 1, VIII, 1986 (σ. 82). Βλ. γι' αὐτὴν παρακάτω, σ. 524, σημ. 1 κέξ. Πολὺ
σαφέστερες—ὅσο καὶ πειστικῆς—εἶναι οἱ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ Δ. Ζακυθνοῦ
(«Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδῳ», ὅπ. π., σελ. 82-86), ὅπου βέβαια ἀποφεύγονται αὐτοῦ τοῦ εἶδους
οἱ (παραπλανητικοί) χαρακτηρισμοί. Σύγχυση προκαλεῖ ἐπίσης ἡ γενικὴ καὶ ἄοριστη
ἀναφορὰ στὰ «εἰδιώματα ἐκεῖνα ποῦ ἀνήκουν στὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῶν νότιων Σλάβων
καὶ τὰ ὁποία, συμβατικά, ὀνομάζουμε βουλγαρικά» (σελ. 72' πρβλ. Ζακυθνοῦ, ὅπ. π.,
σελ. 85 κέξ.).

2. Περιορίζεται στὸ νὰ παραπέμψη σὲ μιὰ μεταπτυχιακὴ ἐργασία (τῆς Κ. Πουτοῦ-
ρογλου), ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμη περατωθῆ (σελ. 126, σημ. 52).

νος. Όπως θά δοθω άμέσως παρακάτω, ό συγγρ. σέ προηγούμενη μελέτη του παρουσιάζει πολύ διαφορετικές άπόψεις.

II. Άντιφάσεις και παραλείψεις

Περισσότερες επιφυλάξεις και μεγαλύτερη δυσφορία προκαλούν όμως όρισμένες άντιφάσεις του συγγρ. —άντιφάσεις που όφείλονται όχι σέ διαφορετικές κατά καιρούς επιστημονικές έκτιμήσεις, αλλά σέ περιστασιακού χαρακτήρα έκτιμήσεις ή έντυπώσεις. Τά παραδείγματα που άκολουθούν είναι, νομίζω, άρκετά ένδεικτικά, γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμο νά παρατεθούν άυτολεξεί. Ό συγγρ. όχι σπάνια «μεταφέρει» από τό ένα δημοσίευμα στό άλλο (μεταγενέστερο) όλόκληρες παραγράφους (με όρισμένες παραλλαγές), πράγμα που καθιστά ούσιαστικά ίσχυη ή έν επιστημονική του παραγωγή! Τό χειρότερο είναι όμως ότι σ' αυτές τις παραλλαγές (που μπορεί νά είναι παραλείψεις ή διαφορετικά συμπεράσματα) παρατηρούνται οι άντιφάσεις εκείνες, γιά τις όποιες έγινε άνωτέρω λόγος.

1. Παραπέμποντας σέ μελέτες παλαιότερων έρευνητών (R. Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilisation*, Cambridge 1916, 12 κέξ., και P. Lemerle, *Agrarian History*, χ. χρ., σ. 48) ό συγγρ. ύποστηρίζει στό ύπό κρίση βιβλίο (σελ. 14), ότι οι Σλάβοι με την ένγκατάστασή τους στις «δημογραφικά άποδεκατισμένες Έλλαδικές περιοχές δέν κατακτούν αλλά μάλλον γεμίζουν μιá άδεια χώρα και ότι ή ένγκατάσταση αúτ ή ήταν μιá "έυλογία" που σημαδεύει την έναρξη μιáς περιόδου οικονομικής άνθησης». Στο ίδιο βιβλίο άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων σέ διάφορους οικονομικούς; και κοινωνικούς παράγοντες (κυρίως μάλιστα στους πρώτους). Σέ παλαιότερο δημοσίευμά του όμως (*Toponymy and History. Observations concerning the slavic toponymy of the Peloponnese*), που δημοσιεύθηκε στό έκδιδόμενο στην Θεσσαλονίκη (άπό την Έταιρεία Σλαβικών Μελετών) περιοδικό «Cyrillomethodianum» τό 1983, άποδίδει τόν έξελληνισμό τών Σλάβων στην Πελοπόννησο κατηγορηματικάτα «πρό πάντων στην άριθμητική ύπεροχή του έλληνικού πληθυσμού» (τόμ. ΧΙΙ, σελ. 10)². Γιατί στό τελευταίο του βιβλίο όχι μόνο δέν γίνεται

1. Μερικά παραδείγματα: Περίπου δύο σελίδες άπό τό άρθρο «Toponymy and History» στό περιοδικό «Cyrillomethodianum» (VII, 1983, 99-100) μεταφέρονται σχεδόν άυτολεξεί στό βιβλίο «Οί Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα» (σελ. 60-61). Τά όνόματα τών Σλάβων παροικων τής Έρισσού άναφέρονται και σχολιάζονται κατά τόν ίδιο τρόπο σέ άρθρο που δημοσιεύθηκε τό 1986 στό περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VII, σ. 77-78), αλλά και στό βιβλίο «Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα» (σ. 98/99).

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα (Θεσ/νίκη 1988), σ. 14: «Οί Σλάβοι, οι οποίοι ένκαθίστανται μόνιμα στις δημογραφικά άποδεκατισμένες Έλλαδικές περιοχές πέντε δεκαετίες αργότερα, φαίνονται, λοιπόν, ότι επουλάνουν μιá χαίνοσα πληγή ή, όπως παρατήρησε κάποιος έρευνητής, ότι "δέν κατακτούν, αλλά μάλλον γεμίζουν μιαν άδεια χώρα". Από την άποψη αυτή, η "μετανάστευση" του νέου εθνολογικού στοιχείου αποτελεί ένα θε-

«Cyrillomethodianum» (Θεσσαλονίκη, 1983), σ. 109: «The objective historian, then, knows very well that the Slav settlers in the Peloponnese were absorbed by the denser Greek element many centuries before the process of the ethnogenesis of Greece's modern neighbours, the Bulgarians, had begun. Nevertheless, the ethnological smoothing-out is not, in our opinion, to be ascribed to that transcendent, metaphysical civilising power of Helle-

ἀναφορά σ' αὐτὴν τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ (ἔστω καὶ σὲ σχέση μόνον μὲ τὴν Πελοπόννησο) ἀλλὰ ὑποστηρίζεται τὸ ἀντίθετο, δὲν καταλαβαίνει εὐκόλα ὁ ἀναγνώστης. Ἐντύπωση προξενεῖ ὅτι σὲ ἄλλο ἄρθρο του (Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom Ochrid), ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1986 στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (1, VIII, σ. 77-83) ἀποδίδει ἐπίσης τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα Σλάβων γενικὰ στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ... Ἡ ἄποψη αὐτὴ συνοδεύεται ὡστόσο στὸ ἴδιο ἄρθρο ἀπὸ (κατὰ τὴν γνώμη μου) πολὺ προβληματικούς ἰσχυρισμοὺς τοῦ συγγρ. περὶ «ὄργανικῆς ἐνσωματώσεως» μεγάλων περιοχῶν τῆς δυτικῆς Μακεδονίας στὸ Βουλγαρικὸ κράτος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Βόριδος Α' (886-889) (ὄπ. π., σελ. 81-83), γιὰ τοὺς ὁποίους (ἰσχυρισμοὺς) παραπέμπει σὲ ἔργα Βουλγάρων ἐρευνητῶν. Τὸ κείμενο εἶναι αρκετὰ ἐνδεικτικὸ, γι' αὐτὸ τὸ παραθέτω ἑδῶ ὀλόκληρο².

τικὸ παράγοντα (μια «εὐλογία», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lemerle) καὶ σημαδεύει τὴν ἐναρξὴ μίας περιόδου οικονομικῆς ἀθησις που θα ἀκολουθήσει».

«Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα του κεφαλαίου αὐτοῦ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ μελέτη τῶν πηγῶν μας βοηθᾷ να ἐντοπίσουμε ὀρισμένους παράγοντες οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν στον ἐξελληνισμὸ τῶν Σλάβων τῆς Ἑλλάδος. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι: α) ἡ οικονομικὴ αὐτίση με το γηγενές στοιχείο, β) ἡ ἐνταξίση στὴ βυζαντινὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, γ) ἡ ἐνταξίση στα ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα καὶ δ) ἡ πολιτισμικὴ ἀφομοίωση» (σ. 99).

1. Βλ. σελ. 80: «Was die Slawen Griechenlands betrifft, so waren an objektiven Faktoren, die die Bildung eines eigenständigen Staatsgebildes verhinderten, schon bei ihrer Ankunft vorgegeben: erstens war die eingesessene griechischsprachige Bevölkerung zahlenmäßig überlegen (darüber belehrt uns sowohl ein unvoreingenommenes Studium der Quellen als auch die Sichtung der slawischen Ortsnamen Griechenlands) und zweitens war, auf lange Sicht die staatliche Präsenz von Byzanz in den griechischen Provinzen vorhanden».

2. «Wir verfügen über keine sicheren Nachrichten, wann genau die makedonischen Gebiete dem bulgarischen Staate einverleibt wurden. Wir können aber mit Sicherheit davon ausgehen, daß um die Mitte des 9. Jhds., also am Anfang der Regierungszeit von Boris (852-889) die westliche Grenze seines Staates entlang einer Linie westlich von Belgrad im Norden bis zur Glavinica im Süden verlief, während seine südwestliche Grenze vom Unterlauf des Flusses Semini an der Adria-Küste, dann südlich von Velegrada (h. Berat) über Ostrov, Edessa (Voden), bis zur-Prošek (am Mittellauf des Varder) reichte»⁹.

Diese Gebiete, die, wie erwähnt, spätestens seit dem Anfang des 7. Jhds. von einer kompakten slawischen Bevölkerung besiedelt wurden, stellten für eine Zeitspanne von zweieinhalb Jahrhunderten (vom 7. bis zur Mitte des 9. Jhds.) eine Pufferzone zwischen Byzanz

nism, which many modern historian invoke, but rather it was the objective course of events and, most important, numerical superiority of the Greek element in the Peloponnese which caused the ethnological disappearance of the Slavs».

2. Μεγαλύτερη γίνεται η δυσφορία και του μη ειδικού αναγνώστη όταν όντιπαραβάλλη το τέταρτο (και τελευταίο) κεφάλαιο του βιβλίου «Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα» πού, όπως αναφέρθηκε, επιγράφεται «Παράγοντες εξέλληνισμού», με την μελέτη «Zur sozialen und ethnischen Assimilierung der Slaven in Byzanz: der Fall der Rhendakioi», η οποία πρόκειται να δημοσιευθεί σε τιμητικό τόμο για τον (άποθανόντα) Βούλγαρο έρευνητή Ivan Duicev (Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia europensia in memoriam I. Duicev, τ. II, Σόφια). Στην μελέτη δίνονται όρισμένα επί πλέον στοιχεία για μερικους από τους αναφερόμενους στο βιβλίο Ρεντάκιους, πού λείπουν στο ελληνικό βιβλίο. Επίσης στην μελέτη γίνεται τιμητική αναφορά στην σημασία του έργου του Duicev (σελ. 1, Εισαγωγή). Κατά τα άλλα όμως η μελέτη είναι μεταφορά από τα ελληνικά στα γερμανικά μέρων του βιβλίου (χωρίς δυστυχώς αυτό να αναφέρεται από τον συγγρ. στην μελέτη). Η μεταφορά δέν ισχύει όμως για όρισμένες φράσεις του δημοσιευμένου στα Έλληνικά βιβλίου, οι όποίες «κόβονται» στην μελέτη (δηλ. στην γερμανική μετάφραση). Όπωςδή-

und dem bulgarischen Staate dar. Über die Herrschaftsverhältnisse, die in dieser Großreich existierten, lassen uns unsere Quellen nichts Genaueres erfahren...

In den letzten Regierungsjahren von Boris I. sollte auch der Grundstein für die organische Integration der neugewonnenen makedonischen Gebiete in seinem Staate gelegt werden: die Entsendung im J. 886 des aus Pannonien vertriebenen Schülers von Methodius, Klemens in jene südwestliche Region Bulgariens mit dem Auftrag, die slawisch geschriebenen liturgischen Bücher dort zu vertreiben¹⁰. Für die Gründe dieser folgenschweren Entscheidung des bulgarischen Herrschers wurden bisher in der Forschung unterschiedliche Annahmen aufgestellt, auf welche hier nicht weiter eingegangen werden soll. Historisch wichtig bleibt eben die Tatsache der Einführung und Verbreitung der slawischen Schrift in den makedonischen Gebieten des bulgarischen Staates. Eine Tatsache, die einen objektiven historischen Prozeß eingeleitet hat: mit dem Heranwachsen der Schule von Ochrid verstärkte sich auch in jener Gegend Bulgariens das Bewußtsein, daß man zu einer von der römischen Welt abgesehenen Gemeinschaft gehörte. Es ist kein Zufall, daß, als in den folgenden schweren Zeiten das politisch-kulturelle Zentrum des östlichen Bulgarien nicht mehr existierte, der Geist des Widerstandes und der Bewahrung der politischen Selbständigkeit gegenüber Byzanz eben in den westlichen Gebieten Bulgariens, im Staate Samuels und seiner Nachfolger lebendig geblieben ist. Nicht zufällig ist es auch, daß das erste schriftliche Bekenntnis zu dieser, auf der Basis des altbulgarischen Schrifttums entstandenen Ideologie, in dieser Gegend sich befindet: so bezeichnet sich selber der letzte Herrscher dieses Staates im J. 1016 als «bulgarischer Selbstherrscher», der besorgt um das Wohl seiner Untertanen, der Bulgaren, ist. Ein Beweis, daß die Maßnahmen von Boris, seine neugewonnenen Gebiete im Staate zu integrieren, Früchte getragen haben¹¹.

9. V. GJUZELEV, Knjaz Boris Parvi (Bälgara prez vtorata polovina na IX vek). Sofija, 1979, S. 40 f.

10. AL. MILEV, Gräckite žitija na Kliment Ochridski, Sofija 1966, S. 110 ff; V. GJUZELEV, Knaz Boris Parvi, S. 338 ff.

11. J. ZAIMOV V. ZAIMOVA, Bitolski nadpis na Ivan Vlaadislav samodaržec bälgarski, — strobälgarski pametnik ot 1015—1016 godina, Sofija, 1970, S. 33».

1. Έποβλήθηκε σε δακτυλογραφημένη μορφή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από το κείμενο αυτό προέρχονται τα παραθέματα πού δημοσιεύονται εδώ.

ποτε αυτή ή προσθήκη ή ή αφαίρεση στοιχείων αυτή καθ' εαυτή θά γινόταν κατανοητή (καί θά ήταν ως ένα βαθμό θεμιτή), άν οι σχετικές φράσεις δέν είχαν ένα όρισμένο περιεχόμενο, έτσι ώστε ή προσθήκη ή ή αφαίρεσή τους νά αλλάζουν τήν γενική εντύπωση τής μελέτης. Συγκεκριμένα:

α) Στο έλληνικό βιβλίο ο συγγρ. άσκει έμμέσως, αλλά σαφώς κριτική σέ Βούλγαρους έρευνητές, γράφοντας (σωστά) ότι «ό φορέας ένός όνόματος ξένου (σλαβικού) έτύμου δέν έχει άναγκαστικά και ξένη (σλαβική) έθνολογική ταυτότητα» και έπικρίνει άπλουστεύσεις τών τύπων «Ευγένιος Βούλγαρις=Βούλγαρος» (βλ. σελ. 88). Στην προοριζόμενη γιά τόν τιμητικό τόμο τού Βούλγαρου έρευνητή μελέτη ή τοποθέτηση αυτή αλλάζει σημαντικά: Πρώτα-πρώτα «κόβεται» τό παράδειγμα τού Ευγενίου Βούλγαρι· έπειτα έπισημαίνεται ότι με τά στοιχεία πού διαθέτει ή σημερινή έρευνα δέν μπορεί νά δώσει μία γενικά άποδεκτή άπάντηση στό πρόβλημα τής έκτασης πού είχε ή παρουσία τού σλαβικού στοιχείου στό Βυζαντινό κράτος. Και τρίτο (και σημαντικότερο) τονίζεται ότι, όπως δέν μπορεί κανείς νά δεχθί ότι όλοι οι φορείς σλαβικών όνομάτων ήταν Σλάβοι, άλλο τόσο «άπαράδεκτο είναι ότι όλοι αυτοί οι φορείς δέν είχαν τίποτε άλλο Σλαβικό έκτός άπό τήν ρίζα τού όνόματός τους και ήταν Ρωμαίοι μέ κρατική συνείδηση»¹. Γιά τήν διαφορά τής τοποθέτησης νομίζω πώς δέν χρειάζεται κανένα σχόλιο. Θά μπορούσε μόνο νά αναφερθί ότι ένώ στό έλληνικό βιβλίο γίνεται λόγος γιά εξέλληνισμό, έδώ χρησιμοποιείται ο όρος «Ρωμαίο» (Rhomäer).

β) Στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνητή μελέτη ύπάρχει μία φράση, όπου τονίζεται ο «μη πλήρης εξέλληνισμός» μάς σλαβικής οικογένειας, ή όποία λείπει στό έλληνικό βιβλίο. Άντιθέτως στό έλληνικό βιβλίο ύπάρχει άλλη φράση, όπου τονίζεται ή «οικονομική ταύτιση μέ τό γηγενές στοιχείο», ή όποία όμως «κόβεται» στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνητή μελέτη².

γ) Στο έλληνικό βιβλίο γίνεται (μέ άναφορά στην σημασία τής κοινωνικής άνόδου όρισμένων Σλάβων) λόγος γιά τήν «έθνολογική άφομοίωση» (σελ. 89)—πράγμα πού σημαίνει, άν κανείς άνατρέξει στην προηγούμενη σελίδα (88), τόν «εξέλληνισμό» τους. Στην γερμανική μετάφραση τής ίδιας παραγράφου, πού περιέχεται στην μελέτη γιά τόν

1. Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 8: «Ohne ins Detail gehen zu wollen, sei hier festgesetzt, daß die bisherigen Versuche uns in eine Sackgasse geführt haben: wie es einem unvoreingenommenen Betrachter nicht einleuchten mag, weswegen sämtliche Träger eines slavischen Namens zu Slaven erklärt werden sollten, genauso gut kann der gleiche Betrachter die Behauptung nicht hinnehmen, daß alle diese Träger, außer dem Etymon ihres Namens, nichts Slavisches hatten und staatsbewußte Rhomäer waren...».

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα, σ. 88: «Ως πρώτο παράγοντα ο οποίος επιτόχυνε τη διαδικασία εξέλληνισμού του σλαβικού στοιχείου θα μπορούσε να κατονομάσει κανείς την συγκέντρωση έγγειας περιουσίας και την επακόλουθη οικονομική ταύτιση με τό γηγενές στοιχείο: χαρακτηριστική είναι η περίπτωση τού Ρενδάκιου Ελλαδικού (βλ. αρ. 3 πιο πάνω) ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές μας, ανήκε σε μια οικογένεια γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου».

²Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 8. «Man kann als *ersten Factor*, der diesen Hellenisierungsprozeß beschleunigt hat, die *Aneignung von Produktionsmitteln* (Landbesitz) nennen: dies läßt sich im Falle von Rhendakios Helladikos (Nr 3 oben) beobachten. Er gehörte einer vermögenden Familie der Peloponnes, welche, nach Ausweis unserer Quellen, nicht völlig gräzisiert war».

τιμητικό τόμο του Βούλγαρου έρευνητή, ό όρος «έθνολογική άφομοίωση» έχει άντικατασταθή με τόν όρο «έκρωματισμός» (Rhomäisierung) (sic)!

3. Τό συμπέρασμα πού προκύπτει από τά παραδείγματα αυτά, ότι δηλ. ό συγγρ. άλλάζει άπόψεις ή χαρακτηρισμούς γιά καθαρά περιστασιακούς λόγους, έπιβεβαιώνεται και από τήν άντιπαράβολή του υπό κρίση βιβλίου με τό τελευταίο δημοσίευσμά του πού έχει τίτλο «Έκφάνσεις τής έλληνοσλαβικής καθημερινότητας κατά τόν Μεάριωνα». Πρόκειται, όπως άναφέρθηκε (βλ. σημ. 1) γιά τό κείμενο μιάς διάλεξης πού δόθηκε από τόν συγγρ. στό Πανεπιστήμιο τής Σόφιας τόν Δεκέμβριο του 1989, μεταφράστηκε στά Έλληνικά και έκδόθηκε από τόν συγγραφέα (μαζί με τό πρωτότυπο) τό 1990 στήν Θεσσαλονίκη (σελ. 13).

"Όπως είναι άυτόνοητο και γιά τόν μη ειδικό άναγνώστη, γιά νά μπορη κανείς νά μιλήσει «περί εκφάνσεων τής καθημερινότητας» στό μακρινό παρελθόν και μάλιστα σέ άναφορα πρός τίς σχέσεις διαφορετικών από φυλετική άποψη ομάδων, χρειάζονται έπαρκή στοιχεία στην έκταση πού θά έπρεπε. Άλλωστε και ό ίδιος όμολογεί (στήν μελέτη του γιά τόν τιμητικό τόμο του I. Duicev) ότι και στόν ιδιαίτερο έρευνητικό του τομέα, δηλ. στήν έρευνα τών σλαβικών άνθρωπωνιμών, δέν μπορεί νά φθάσει κανείς σέ βέβαια συμπεράσματα.

α) Άφετηρία του συγγρ. και στήν διάλεξη αυτή είναι ή συμβίωση Έλλήνων και «Σλάβων Βουλγάρων» στήν Ίερισσό. Ένώ όμως στό βιβλίο του «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» ή συμβίωση αυτή χρησιμοποιείται ός «μοντέλο» γιά νά δείχθι ό «έξελιγμένος» τών Σλάβων, στήν διάλεξη γίνεται λόγος γιά ένα ενιαίο κόσμο («Έλλήνων και Σλάβων-Βουλγάρων»), «τόν όποιο καθιστούν ένα συμπαγές άμάλγαμα δύο άντικειμενικοί παράγοντες, ό ρόλος του στήν διαδικασία τής παραγωγής και ή άλλωλέγγια οικονομική, ιδεολογική και πολιτική έξάρτηση από τόν μηχανισμό τής κρατικής έξουσίας». Και έπειθε ό συγγρ. θεωρεί τόν κόσμο αυτόν (πού χαρακτηρίζεται προηγουμένως ός «κόσμος τής καλύβας») ός «συμπαγές άμάλγαμα», χαρακτηρίζει τήν «άναζήτηση έθνικής συνείδησης» σ' αυτόν ός «μυατιοπονία» και επικρίνει έρευνητές στήν «δική του χώρα» (δηλ. τήν Έλλάδα) και «έδω» (δηλ. στήν Βουλγαρία) πού υποβάλλονται σ' αυτήν τήν «μυατιοπονία» (σελ. 13). Άντιθέτως συνιστά (μεταξύ άλλων) τήν μελέτη τής «έλληνοσλαβικής καθημερινότητας» σέ διάφορους τομείς, και ιδιαίτερα στόν «θρησκευτικό συγκριτισμό» (ή λέξη γράφεται δύο φορές έσφαλμένως έτσι—άντι του όρθου συγκριτισμός, σελ. 12). Στήν πραγματικότητα ό συγγραφέας έχει νά παρουσιάσει μόνο ένα σχετικό παράδειγμα (δηλ. τό «σμερδάκι» από τό Ζυγοβίσι τής Γορτυνίας) και αυτό άμφίβολο (βλ. π.π., σ. 518, σημ. 2).

β) Στό βιβλίο «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Έλλάδα» ό συγγρ. επικρίνει σέ μία ύποσημείωση «όρισμένους έρευνητές» (προφανώς Βουλγάρους) πού μιλούν γιά βουλγαρικό έθνολογικό στοιχείο στήν Χάλκιδική και παραπέμπει σέ μία σχετική μελέτη του («Die Bulgaren im Byzantinischen Reich. Kritische Bemerkungen») πού δημοσιεύθηκε τό 1981 στό (έκδιδόμενο ός γνωστόν στήν Θεσσαλονίκη) περιοδικό «Balkan Studies» (τόμ. 22,

1. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα, σ. 89: «Ός τρίτο παράγοντα *έθνολογικής άφομοίωσης* μπορεί, λοιπόν, νά κατονομάσει κανείς τή δυνατότητα κοινωνικής ανόδου στη βυζαντινή κοινωνία».

Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 9: «Man wird also als dritten Faktor der *Rhomäisierung von Einzelpersonen* slavischer Herkunft die soeben erwähnte Möglichkeit des sozialen Aufstiegs in Byzanz ansehen können».

σελ. 249-267)¹. 'Αντίθετα στην διάλεξη τῆς Σόφιας τονίζει και μάλιστα με πολλή ἔμφαση ὅτι τὸ σλαβικὸ γλωσσικὸ σύστημα τῶν ξένων ἐποίκων τῆς 'Ιερισσοῦ (μέρους τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας») ἦταν σαφῶς βουλγαρικό, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ ἔποικοι ἀποκαλοῦνται ἐπανειλημμένως Βούλγαροι («Βούλγαροι καλλιεργητές», «νεόφερτοι Βούλγαροι» (σελ. 11). 'Ακόμη τονίζεται τὸ «πλήθος» τῶν δανειῶν λέξεων τῆς μιᾶς γλώσσας πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται κανένα ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ἢ σχετικὴ μελέτη².

γ) Ὅπως καὶ στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίο (βλ. π.π., σ. 523, σημ. 2), ἔτσι καὶ στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας, ὁ συγγρ. ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὶς «οἰκονομικὲς δομές». Στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δηλώνεται κατηγορηματικά, ἐνῶ παράλληλα τονίζεται ὅτι τὰ πρόσφατα κοσμογονικὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπη παρακινοῦν τὸν ἱστορικὸ στὴν ὑπέρβαση τῆς προσωπικῆς (προφανῶς ἐθνικῆς) ἰδεολογίας. Παραθέτω τὴν σχετικὴ παράγραφο (μὲ τὴν ὁποία τελειώνει ἡ διάλεξη) χωρὶς κανένα σχόλιο:

«'Αγαπητοὶ φίλοι, στὴ σημερινὴ μου ὁμιλία προσπάθησα νὰ μοιραστῶ μαζί σας μερικές σκέψεις ποὺ ἀφοροῦν στὸν τρόπο θεώρησης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Ὁ προβληματισμὸς μου ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κοσμογονία τῆς ὁποίας ὄλοι εἴμαστε μάρτυρες καὶ ποὺ ἀναπόφευκτα παρακινεῖ τὸν ἱστορικὸ σὲ μιὰ προσπάθεια ὑπέρβασης τῆς προσωπικῆς ἰδεολογίας, μιᾶς ἰδεολογίας ποὺ περιπλανιέται στὴ λανθασμένη ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς κατηγορίας στὸν κόσμο τῆς μεσαιωνικῆς καθημερινότητας· ἐνὸς κόσμου τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου καθορίζουν κυρίως οἱ οἰκονομικὲς δομές, δομές ποὺ ἔχουν διαχρονικὴ ἰσχὺ, μιὰ καὶ —ὅπως τὸ ζοῦμε ὄλοι μας στὴ σημερινὴ πραγματικότητα— ἐξακολουθοῦν ἀντικειμενικά νὰ ὑπαγορεύουν καὶ σήμερα τὴν ὑφὴ τοῦ κάθε λογῆς ἰδεολογικοῦ ἐπικοδομήματος, ὑποχρεώνοντας ἔτσι καὶ ἐμᾶς νὰ εἴμαστε ἔτοιμοι σὲ κάθε ἐπαναπροσαρμογὴ ἢ ἀναδόμηση καὶ τοῦ δικοῦ μας συστήματος θεώρησης».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΛΟΥΤΑΚΟΣ

1. Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα, σ. 126, σημ. 51: «Αναφορικά με τις προσπάθειες ορισμένων ερευνητῶν νὰ τεκμηριώσουν τὴν ὑπαρξὴ βουλγαρικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὴ Χαλκιδικὴ πβ. τις παρατηρήσεις ποὺ διατυπώσαμε σε ἄλλη μελέτη μας (Malingoudis, Bulgaren, σ. 253-262)».

2. Διάλεξη στὴν Σόφια, σ. 13: «Μια τρίτη ἔκφανση τῆς ἐλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητας εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δυο γλωσσικῶν συστημάτων, τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ σλαβικοῦ (ἢ γιὰ νὰ ἀκριβολογούμε ἐδῶ: τοῦ βουλγαρικοῦ). Μια σχέση που γίνεται σήμερα ορατὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δανειῶν λέξεων ποὺ ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴ μιὰ γλώσσα στὴν ἄλλη καὶ ποὺ, γιὰ τὸν αντικειμενικὸ ερευνητὴ, αποτελοῦν σήμερα ἕναν ἀδιάφυστο μάρτυρα μιᾶς βαθιᾶς ριζωμένης στο παρελθὸν ἱστορικῆς πραγματικότητας: τῆς κοινῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ μεσαιωνικοῦ "κόσμου τῆς καλύβας" στὴ γωνιά αὐτῆ τῆς Εὐρώπης».